

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΙΓ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ**

**ΣΤ' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ**

**ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ
ΚΛΕΙΣΤΑ ΣΥΝΟΛΑ - ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ**

ΒΟΛΟΣ 17-23 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2000

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2004

Οικονομία και οικονομικές δραστηριότητες των ελληνικών πόλεων από την Πύδνα έως το Άκτιον

Α.Δ. Ριζάκης

I. ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Είναι αλήθεια πως οι Έλληνες εφηύραν την πολιτική η οικονομία αντίθετα είναι εφεύρημα του 19ου αιώνα. Η λέξη είναι βέβαια ελληνική, αλλά οι αρχαίοι τη χρησιμοποιούσαν με άλλη έννοια, αυτή της διαχείρισης του οίκου ή ακόμη και της πολιτικής διαχείρισης (πολιτική οικονομία)· η οικονομία δεν υφίσταται ούτε ως επιστήμη ούτε ως αυτόνομη πραγματικότητα παρόλο που δεν έλειπαν παντελώς ούτε οι εμπειρικές γνώσεις ούτε, παρά την απουσία αγοράς, οι εμπορικές δραστηριότητες (Finlay 1985. Austin - Vidal-Naquet 1972). Το γεγονός ότι οι αρχαίοι δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με την οικονομική ζωή των πόλεων δεν διευκόλυνε το έργο των νεότερων ιστορικών· βασικά δημιουργήθηκαν δύο σχολές: αυτή των μοντεριστών, οι οποίοι, επηρεασμένοι από το έργο των γερμανών ιστορικών του 19ου αιώνα, θεωρούν πως το πρότυπο της οικονομικής ανάπτυξης των πόλεων της προβιομηχανικής εποχής ανταποκρίνεται πλήρως σε εκείνο του αρχαίου κόσμου, ο οποίος άγγιξε, κατά την άποψή τους, το στάδιο του εμπορικού καπιταλισμού. Οι πριμιτιβιστές, αντίθετα, υποτιμούν εντελώς το ρόλο των βιοτεχνικών και των εμπορικών δραστηριοτήτων και θεωρούν πως η οικονομική ζωή και η ευημερία της πόλης στηρίζεται, κατά το μέγιστον ποσοστόν, στην αγροτική παραγωγή. Και οι δύο αυτές θεωρητικές προσεγγίσεις είναι εκκεντρικές και έχουν μικρή σχέση με την πραγματικότητα, την οποία συχνά αγνοούν, κυρίως όσον αφορά την ποικιλία των αποχρώσεων. Η εικόνα που παρουσιάζουν οι σύγχρονοι ιστορικοί τείνει προς μια σύνθεση των δύο απόψεων, υιοθετούν δηλαδή μια μεσαία στάση, λιγότερο απόλυτη και περισσότερο κριτική (Scheidel - von Reden 2002). Αν η βασική πηγή επιβίωσης και παραγωγής πλούτου είναι η γεωργία, ο ρόλος του εμπορίου και της βιοτεχνίας δεν πρέπει να υποτιμηθεί. Το μεγάλο εμπόριο, οι διεθνείς ανταλλαγές δεν είναι άγνωστες στον αρχαίο κόσμο· το πλήθος των αμφορέων που έχει αποκαλυφθεί σε διάφορα σημεία της Μεσογείου συνιστά μια πολύ απτή μαρτυρία (Garlan 1983). Το μέγεθος όμως αυτών των ανταλλαγών δεν πρέπει να υπερτιμηθεί καθόσον καθορίζονται αποκλειστικά από τη ζήτηση και όχι από την προσφορά· η πρώτη είναι περιορισμένη και εν πάσει περιπτώσει δεν είναι συνεχής. Το κόστος του εμπορίου επιπλέον είναι πολύ υψηλό και η διάθεση των πλεονασμάτων είναι εφικτή μόνον σε περιπτώσεις έντονης ζήτησης.

Η ζήτηση εισηγμένων προϊόντων είναι διαφορετική στα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα — οι πλούσιες τάξεις των οποίων έχουν εξεζητημένες, μερικές φορές, ανάγκες σε σπάνια αγαθά και είδη πολυτελείας — και στις μικρές πόλεις ή και στην ύπαιθρο. Λόγω της περιορισμένης και ευκαιριακής ζήτησης καμία οικονομική πολιτική δεν προσβλέπει στην ανάπτυξη της παραγωγής αλλά μόνον στην ποιοτική της βελτίωση. Οι αρχαίοι αγνοούν προκλητικά τις δύο εντελώς σύγχρονες οικονομικές απαιτήσεις, την παραγωγικότητα και την παραγωγή· γι' αυτούς η οικονομική συμπεριφορά χαρακτηρίζεται από την αυτάρκεια, η οποία αποτελεί όχι απλώς ένα ιδανικό, αλλά και έναν τρόπο καθημερινής ζωής· αυτή

δικαιολογεί την εισαγωγή μόνον αγαθών που δεν παράγονται επιτοπίως και είναι απόλυτα αναγκαία για την επιβίωση. Πολλές από τις ανάγκες αυτές μπορούν να εξυπηρετηθούν από ένα μικρότερο κλίμακας περιφερειακό εμπόριο, για το οποίο ελάχιστα έχουν γραφεί γιατί ίσως αυτό είναι περισσότερο δύσκολο να ανιχνευθεί. Πολλοί ιστορικοί προβάλλουν στο παρελθόν τη σύγχρονη πραγματικότητα και τις πρακτικές των νεότερων εθνικών κρατών και λησιμονούν ότι το γενικό εμπόριο είναι, και ως έννοια ακόμα, άγνωστο στον αρχαίο κόσμο της πόλης-κράτους.

Η αρχαία πόλη δεν αγνοεί την οικονομία της αγοράς, αγνοεί όμως αυτή του προϋπολογισμού και πολύ περισσότερο της μακροοικονομίας. Η αδυναμία κάθε πρόβλεψης καθιστά τη διαχείριση, κυρίως των κρίσεων, συχνά προβληματική, καθώς, στις περισσότερες τουλάχιστον περιπτώσεις, η επιβίωση εξαρτάται από την αγροτική παραγωγή, η οποία, λόγω της ακαταλληλότητας πολλών εδαφών, της ανομβρίας ή της διάβρωσης είναι ιδιαίτερα επισφαλής. Σε ένα μεγάλο αριθμό πόλεων οι σιτοδείες επαναλαμβάνονται με τη μορφή αριθμητικής κλίμακας και μπορεί να καταστούν απειλητικές όταν στις φυσικές συνθήκες προστίθενται και άλλες εσωτερικές ή εξωτερικές αιτίες.

II. ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Η σχέση της οικονομικής ιστορίας με την κεραμική είναι προφανής και οι ελπίδες, όχι από τη διαπίστωση της σχέσης αλλά από την ανίχνευσή της σε όλες τις αποχρώσεις ή τις εκδοχές, είναι δικαιολογημένα πολλές. Η πεποίθηση αυτή ενισχύεται, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, χάρη στο μεγάλο αριθμό ανασκαφών και κεραμικών δημοσιεύσεων. Από τις τελευταίες καθίσταται σαφές πως η πρόοδος που συντελέστηκε στην κεραμολογία είναι σημαντική και αφορά τόσο στην τυπολογία όσο και στη χρονολόγηση της κεραμικής παραγωγής. Ο χώρος που καταλαμβάνει εφεξής η κεραμική ειδικότητα είναι σημαντικός· απόδειξη, η μεγάλη επιτυχία που γνωρίζει η διοργάνωση συνεδρίων με το θέμα αυτό.

Η ελληνιστική κεραμική, είναι αλήθεια, είχε κάποια υστέρηση στους παραπάνω τομείς που οφειλόταν εν πολλοίς στην εσφαλμένη πεποίθηση ότι είναι δύσκολο να αντλήσει κανείς στοιχεία από αυτή. Η παθητική αυτή αντίληψη δεν υφίσταται πλέον· υπάρχει ένας διάχυτος ενθουσιασμός που γίνεται πράξη με τον πολλαπλασιασμό των δημοσιεύσεων εργαστηρίων και οργανωμένων συνόλων· έτσι η παλαιά εικόνα έχει σχεδόν ανατραπεί (Rapsaet 1993, 332), καθώς η ελληνιστική κεραμική αποκαλύπτει νέα άγνωστα δεδομένα, τα οποία, σε συνδυασμό με εκείνα που προκύπτουν από τη διακίνηση των αμφορέων, αποτελούν πολύτιμες πλέον πηγές για την οικονομική ιστορία. Δυστυχώς, αυτή η πρόοδος στις κεραμολογικές έρευνες δεν συμβαδίζει με εκείνη της οικονομικής ιστορίας· η ελπίδα πως η κεραμική θα άνοιγε τις δυνατότητες για μια ποσοτική οικονομική ιστορία της αρχαιότητας έχει κάπως διαψευστεί, αλλά το μέλλον είναι μπροστά μας και έχω την πεποίθηση ότι τα συνέδρια που οργανώνονται τα τελευταία χρόνια για την κεραμική παρέχουν τέτοιες προσδοκίες.

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία πως η κεραμική παραγωγή συνιστά μια οικονομική δραστηριότητα, ίσως τη σπουδαιότερη που γνώρισε ο αρχαίος κόσμος· η κατανόηση της σημασίας και του ρόλου αυτής της δραστηριότητας προϋποθέτει την κατανόηση των ευρύτερων μηχανισμών οργάνωσης της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής της πόλης. Το γεωγραφικό πλαίσιο της παρούσας μελέτης είναι ο ηπειρωτικός ελληνικός χώρος με τα νησιά, το χρονολογικό η περίοδος που εγκαινιάζεται με τη ρωμαϊκή νίκη της Πύδνας (167 π.Χ.) και ολοκληρώνεται με την ακτιακή νίκη του Οκταβίου (31 π.Χ.).

III. ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ (167-31 π.Χ.)

Η περίοδος που μεσολαβεί από τη μάχη της Πύδνας έως αυτή του Ακτίου είναι μεταβατική, καθώς μας μεταφέρει βαθμηδόν, στο πολιτικό πεδίο, από την πολυμέρεια ενός πολυκεντρικού κόσμου, του ελληνιστικού, στη μονοκρατορία της αυτοκρατορικής εποχής. Στον οικονομικό τομέα, η Ρώμη δεν διαθέτει ούτε το κερδοσκοπικό εμπορικό πνεύμα της βρετανικής αυτοκρατορίας, για παράδειγμα, ούτε

αυτό της κεντρομόλου δύναμης με μια οικονομία σχεδιασμένη και ελεγχόμενη από την κεντρική αρχή που γνωρίσαμε σε μια πρόσφατη εποχή (Shipley 1996). Η Ρώμη, όπως εξάλλου και οι μονάρχες των ελληνιστικών βασιλείων, επιθυμούσε να μεγιστοποιήσει τα έσοδά της, μέσω των φόρων και εισφορών που εισέπραττε από τις νέες της κατακτήσεις, και η πρακτική αυτή συνιστά τον τύπο που οι Αγγλοσάξονες ονομάζουν «tribute-raising empire» (Woolf 1990, 49). Οι επεμβάσεις της, στο 2ο αιώνα, είχαν δύο σημαντικές επιπτώσεις: πρώτα-πρώτα την εξουθένωση, με επανειλημμένα κτυπήματα, των πρωταγωνιστών της σταθερότητας στην Ανατολική Μεσόγειο, δηλαδή της Μακεδονίας και της Συρίας, και στη συνέχεια την προσπάθεια της ίδιας της Ρώμης να επιβάλει, με τη σειρά της, την τάξη και τη σταθερότητα στον ελληνιστικό κόσμο.

Οι συνεχείς αναμετρήσεις με τη Ρώμη είχαν πελώριες επιπτώσεις στην οικονομία των πόλεων. Ο Πολύβιος (38.3, 16), ενώ περιγράφει το ψυχολογικό «σοκ» από τις επανειλημμένες ήττες, που σε μερικές τουλάχιστον περιπτώσεις, είχε δραματικές εξελίξεις, εντούτοις δεν αναφέρεται καθόλου στις οικονομικές επιπτώσεις της ήττας που αναμφίβολα θα ήταν πολλές, ιδιαίτερα ύστερα από τη γιγαντιαία οικονομική προσπάθεια που κατέβαλαν οι πόλεις για την αντιμετώπιση της ρωμαϊκής απειλής (Rostovtzeff 1953, 739-741). Πολλοί ιστορικοί πιστεύουν, δικαιολογημένα, πως η βραχεία διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων συνέτεινε στη μείωση του κόστους και κυρίως στην ταχεία επούλωση των τραυμάτων. Πράγματι, για μια περίοδο μεγαλύτερη από πενήντα χρόνια ο ελληνικός κόσμος γνώρισε την ειρήνη και την ασφάλεια, συνθήκες απαραίτητες για την οικονομική ανάπτυξη. Αυτή ευνοήθηκε, σε μερικές τουλάχιστον πόλεις, και από ένα δεύτερο παράγοντα, αυτόν της εισροής κεφαλαίων από τη Δύση προς την Ανατολή με τη μορφή επενδύσεων που πραγματοποιούνται στη γη, τη βιοτεχνία και το εμπόριο· φορείς αυτών είναι οι λεγόμενοι *negotiatores*, οι οποίοι, με αυτό τον τρόπο, επαναφέρουν ένα μέρος από τα κεφάλαια που είχαν αφαιρεθεί από την Ανατολή με τη μορφή πολεμικών αποζημιώσεων ή λαφύρων.

α. Οι πόλεις που ευημερούν έως το μηθριδατικό πόλεμο

Πρέπει να τονιστεί εξ αρχής πως αυτή η αναγέννηση του ελληνιστικού κόσμου, που ευνοήθηκε από τη ρωμαϊκή κυριαρχία, υπήρξε μερική και περιορισμένη και πως, σε κάθε περίπτωση, επωφελήθηκαν περισσότερο οι πόλεις της Μικράς Ασίας από εκείνες της ελληνικής χερσονήσου· στην κυρίως Ελλάδα φαίνεται πως οι συνέπειες ήταν ευνοϊκές σε ελάχιστα κέντρα με προεξάρχουσα την Αθήνα, τη Δήλο και ίσως τη Μεσσήνη και την Πάτρα στην Πελοπόννησο. Μερικές από τις πόλεις αυτές εκμεταλλεύθηκαν την εξουθένωση των εμπορικών τους αντιπάλων (Ρόδος και Κόρινθος), όλες είχαν τη στήριξη του ρωμαϊκού πολιτικού και οικονομικού κατεστημένου.

Η οικονομία της Δήλου και της Αθήνας μας είναι αρκετά καλά γνωστές χάρη στην πληθώρα των πηγών που διαθέτουμε γι' αυτή την περίοδο και το σχήμα που κατέγραψαν ήδη ο J.A.O. Larsen (1938), ο M. Rostovtzeff (1953) και ο J. Day (1942) δεν έχει αμφισβητηθεί από τα νέα ευρήματα. Στον εμπορικό χώρο η Δήλος υποσκελίζει τη Ρόδο, της οποίας οι εμπορικές δραστηριότητες γνωρίζουν μια εντυπωσιακή πτώση· η εμπορική ανάπτυξη της Δήλου θα αγγίξει τα υπέρτατα όρια μετά την καταστροφή της Κορίνθου και τη δημιουργία της Επαρχίας της Ασίας (133 π.Χ.), καθώς οι κοινότητες των ρωμαίων ή ανατολιτών εμπόρων που εγκαθίστανται στο νησί, αναπτύσσουν ποικίλες εμπορικές δραστηριότητες τόσο με τη Δύση όσο και με την Ανατολή. Ο γενικός δείκτης τιμών, όπως φαίνεται από τους καταλόγους της Δήλου, δεν εμφανίζει κανένα από τα συμπτώματα που πλήττουν την οικονομία, κατά κύριο λόγο μεγάλες διακυμάνσεις στις τιμές κατά την περίοδο των κρίσεων.

Η αθηναϊκή οικονομία επωφελείται από τις νέες συνθήκες που δημιουργούνται στο Αιγαίο μετά την Πύδνα· ο Πειραιάς αναβαθμίζεται καθώς εγκαθίστανται σε αυτόν πολλές ξένες κοινότητες εμπόρων, κατ' αναλογία της Δήλου, που αναπτύσσουν εμπορικές δραστηριότητες κυρίως με την Ανατολική Μεσόγειο. Τα έσοδα της πόλης, καθώς και ο ιδιωτικός πλούτος γνωρίζουν μια αδιαμφισβήτητη ανάπτυξη. Οι δύο αυτές πόλεις καταφέρνουν να συγκεντρώσουν σημαντικά αποθέματα πλούτου, του οποίου ένα μέρος

επενδύεται στον εξωραϊσμό των πόλεων με νέα δημόσια, θρησκευτικά ή ιδιωτικά μνημεία. Η οικονομική ευημερία της Αθήνας καταφαίνεται και από την κυριαρχία του αθηναϊκού νομίσματος στις διεθνείς ανταλλαγές και τη μεγάλη κυκλοφορία της τάξης III και IV των *new style* κυρίως μετά το 125 π.Χ. (*Fouilles de Delphes* III.2, 139): η αυξανόμενη δραστηριότητα των διονυσιακών τεχνιτών θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα άλλο στοιχείο.

Για τη Μεσσήνη και την Πάτρα, που ανέφερα ως το τρίτο παράδειγμα, δυστυχώς δεν διαθέτουμε τόσα πολλά στοιχεία: η σχετική ευημερία της Μεσσήνης καταφαίνεται από τη γνωστή επιγραφή της οκταβόλου εισφοράς (Wilhelm 1914) και εμμέσως από την επιγραφή των Μυστηρίων της Ανδανίας (Syll. 3, 736) και ένα ψήφισμα της Θουρίας (*IG V.1, 1379*: πρβλ. Rizakis 2001α, 80-81): αυτή της Πάτρας από ορισμένες φιλολογικές πηγές, αλλά και αρχαιολογικές μαρτυρίες (Rizakis 1988, 27-35). Το γεγονός ότι μερικές πόλεις στη νότια Ελλάδα διατήρησαν τον κεφαλαιοχικό τους πλούτο φαίνεται από τα χαμηλά επιτόκια 10 ή 6 και 2/3 % (Larsen 1938, 368-379). Αυτό κατέστη δυνατόν γιατί οι Ρωμαίοι, με εξαίρεση την Κόρινθο και την Αλίαρτο, δεν προέβησαν στην περιοχή αυτή σε λαφυραγωγία, σε επιβολή χρηματικών αποζημιώσεων ή σε συστηματική φορολογία.

β. Η γενική οικονομική ύφεση μετά το μιθριδατικό πόλεμο

Δυστυχώς, η ευχάριστη αυτή εικόνα μερικών κέντρων αποτελεί μάλλον την εξαίρεση παρά τον κανόνα: η πλειονότητα των πόλεων δεν κατάφερε να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν από τη νέα πολιτική και οικονομική τάξη που επεβλήθη από τη Ρώμη το 2ο αι. π.Χ. Η αστάθεια που ακολούθησε δεν είχε γι' αυτές παροδικό χαρακτήρα γιατί η λαφυραγωγία, η επιβολή πολεμικών αποζημιώσεων, η απαγόρευση λειτουργίας των μεταλλείων και των εμπορικών ανταλλαγών μεταξύ των περιοχών, στην περίπτωση της Μακεδονίας για παράδειγμα, δημιούργησαν πληγές που ήταν δύσκολο να επουλωθούν (Rizakis 2001α, 81-84).

Η απουσία τοπικών συγκρούσεων τις απήλλαξε βεβαίως από μια δαπάνη που ήταν δυσβάστακτη, αλλά οι νέες συνθήκες δεν ήταν ευνοϊκές για τις περισσότερες από αυτές ούτε για την ανάπτυξη της γεωργίας ούτε των βιοτεχνικών ή εμπορικών τους δραστηριοτήτων, καθώς ο ελλαδικός κόσμος βρίσκεται τώρα στο περιθώριο των μεγάλων οικονομικών αλλαγών, αφού τα ισχυρά κέντρα του εμπορίου μετατίθενται αλλού. Ένα φαινόμενο, ενδεικτικό της οικονομικής κρίσης ενός μεγάλου αριθμού πόλεων είναι αυτό της πτώσης της παραγωγής, αγροτικής και βιοτεχνικής. Δεν φαίνεται να υπάρχει μεγάλη ζήτηση και κυκλοφορία αγαθών, καθώς οι συναλλαγές περιορίζονται στο ελάχιστο και – πλην σπάνιων εξαιρέσεων – έχουμε την εντύπωση πως οι πόλεις επιστρέφουν αναγκαστικά σε μια περίοδο οικονομικής εσωστρέφειας: η κατάσταση αυτή θα επιδεινωθεί ακόμα περισσότερο μετά την επέμβαση του Σύλλα.

Η κρίση μετά την περίοδο αυτή, αντίθετα με την προηγούμενη, φαίνεται γενική και δεν υπάρχουν πλέον ευτυχείς εξαιρέσεις: η συμβολή του Σύλλα στην οικονομική καταστροφή των πόλεων και των ιερών της Ελλάδος είναι σημαντική (Larsen 1938, 422-427. Rizakis 2001α, 81-82) και δυστυχώς δεν αποτελεί μια σύντομη παρενθεση. Η πειρατεία και οι εμφύλιοι πόλεμοι που ακολούθησαν δεν άφησαν κανένα περιθώριο οικονομικής ανάκαμψης ακόμα και στις πόλεις που γνώρισαν την οικονομική ευημερία στην προηγούμενη εποχή. Έτσι μετά την καταστολή της πειρατείας και την κάθετη πτώση του δουλεμπορίου, που φαίνεται πως ήταν η βασικότερη πηγή της Δήλου, το νησί εγκαταλείπεται, γύρω στα 50 π.Χ.: η εικόνα δεν είναι καλύτερη στην Αθήνα, της οποίας η στάση στο μιθριδατικό πόλεμο έδωσε το έναυσμα της οικονομικής παρακμής: οι εμπορικές της δραστηριότητες περιορίζονται πολύ αυτή την περίοδο κι ο Πειραιάς, με εξαίρεση ένα μικρό διάστημα αναλαμπής, δεν καταφέρνει να προσεγγίσει την προηγούμενή του ακμή.

Η πενία είναι ακόμα μεγαλύτερη στις υπόλοιπες πόλεις, στις οποίες οι παραδοσιακές οικονομικές δραστηριότητες είναι εξαιρετικά υποτονικές: παρατηρείται μεγάλη συρρίκνωση τόσο στα δημόσια έσοδα, στους θησαυρούς των ιερών, αλλά και στον ιδιωτικό πλούτο: κάθε μορφής παραγωγή περιορί-

ζεται στην ικανοποίηση της εσωτερικής αγοράς που είναι μικρή. Η νομισματοκοπία είναι ενδεικτική, καθώς διακόπτεται ή καθίσταται υποτονική ή περιστασιακή, το ίδιο και η κυκλοφορία (Rizakis 2001α, 82-83). Μέσα στο γενικό χάος και την αστάθεια οι επενδύσεις είναι ανύπαρκτες και οι ρωμαίοι έμποροι που είναι εγκατεστημένοι στις διάφορες πόλεις και διαθέτουν κεφάλαια επιδίδονται, σε μερικές τουλάχιστον περιπτώσεις, στην τοκογλυφία και στην εκμετάλλευση παρά στις παραγωγικές επενδύσεις. Γενικά, η απουσία κεφαλαιοχικού πλούτου είναι προφανής και αντικατοπτρίζεται στην απουσία οικοδομικών δραστηριοτήτων και έργων καλλωπισμού των πόλεων (Rizakis 2001β, 527-540). Οι αρχαιολογικές ανασκαφές αποκαλύπτουν μια γενικότερη ένδεια: επιγραφές και άλλα ευρήματα καθίστανται εξαιρετικά σπάνια αυτή την περίοδο (Jones 1974, 95-96. Rizakis 2001α, 82· 2001β).

IV. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΩΣΗ ΚΑΙ Η ΔΙΑΡΡΗΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΥΝΟΧΗΣ

Η κοινωνική κρίση των πόλεων είναι φαινόμενο σχεδόν ενδημικό κατά την ελληνιστική εποχή· η ρωμαϊκή κυριαρχία όχι μόνον δεν έλυσε τα κοινωνικά προβλήματα, αλλά μάλλον τα ενέτεινε με την αμέριστη συμπαράστασή της στις οικονομικά εύρωστες κοινωνικές τάξεις· η διείδυση της Ρώμης, στον ελληνικό τουλάχιστον χώρο, θα ήταν αδύνατη χωρίς τη δική τους σιωπηρή αποδοχή. Οι οικονομικές δυσκολίες που αυξήθηκαν αυτή την περίοδο, δεν βελτίωσαν την κοινωνική συνοχή, καθώς ο διαθέσιμος πλούτος βρίσκεται στα χέρια μιας μικρής αστικής αριστοκρατίας, η οποία κατέχει ένα μεγάλο μέρος της γης· ωστόσο ούτε η μεσαία τάξη ούτε οι μικροκαλλιέργητες έχουν εντελώς εξαφανιστεί.

Η επιγραφή της οκτωβόλου εισφοράς της Μεσσήνης, που αναφέραμε προωύτερα, μας προσφέρει μια ενδιαφέρουσα εικόνα του πλούτου της Μεσσήνης και των πολιτών της αυτή την περίοδο. Ο συνολικός πλούτος της πόλης που υπόκειται στην εισφορά αυτή εκτιμάται σε 1.256 τάλαντα, αλλά οι ειδικοί δεν συμφωνούν τι ακριβώς εκπροσωπεί αυτό το ποσό: έγγεια ιδιοκτησία μόνον ή περιλαμβάνει και άλλα ακίνητα και κινητά αγαθά; αντιπροσωπεύει τον πλούτο της Μεσσήνης ή της Μεσσηνιας; Όπως φαίνεται από το κείμενο, η απαιτούμενη περιουσία για την ανάδειξη σε ορισμένα αξιώματα ήταν ένα τάλαντο, ποσό που δεν λογίζεται υψηλό εάν το συγκρίνει κανείς με αυτό που απαιτείτο στην Αθήνα στα χρόνια του Μενάνδρου (Wilhelm 1914, 48-71). Ένα χαρακτηριστικό της περιόδου είναι ότι εκτός από τους Έλληνες ιδιοκτήτες υπάρχουν και Ρωμαίοι, οι οποίοι στη Μεσσήνη, όπως και αλλού, επενδύουν στη γη. Ορισμένοι γαιοκτήμονες διαθέτουν μεγάλη περιουσία, αλλά συνυπάρχουν με ένα σημαντικό αριθμό μεσαίων και μικρών ιδιοκτητών. Η τάση όμως προς τη συγκέντρωση του πλούτου είναι σαφής και η πορεία αυτή είναι αναπόφευκτη και γενική (Rizakis 1995).

Η κοινωνική πόλωση επιτείνεται και από την πολιτική κρίση των πόλεων· η παρακμή της μεσαίας τάξης είναι πλέον φανερή, καθώς ορισμένα μέλη της τοπικής αριστοκρατίας συγκεντρώνουν το μονοπώλιο όχι μόνο του πλούτου αλλά και της πολιτικής δύναμης· παρόλο που η δημοκρατία διατηρεί τους εξωτερικούς τύπους, η ουσία είναι εντελώς διαφορετική· η εξουσία περιορίζεται ολοένα και περισσότερο σε ένα πολύ μικρό αριθμό πολιτών που είναι κατά κανόνα φίλοι της Ρώμης (Rizakis 2001α, 75 σημ. 10). Δεν υπάρχει αμφιβολία πως οι φτωχότερες τάξεις γνωρίζουν μια συνολική, πολιτική, οικονομική και κοινωνική υποβάθμιση του ρόλου τους.

V. ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

α. Η ολιγανθρωπία και τα ηθικά αίτια

Η κρίση αυτή επιτείνεται μετά το μητριδατικό πόλεμο και καθίσταται γενική· στο νέο κοινωνικό χάρτη δεν υπάρχουν καν εξαιρέσεις· η διαπίστωση αυτή δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί· η διάσταση που υπάρχει μεταξύ των ιστορικών βρίσκεται περισσότερο στα αίτια αυτής της κρίσης και λιγότερο

στη διαπίστωσή της. Μερικές αρχαίες πηγές αναζητούν ηθικά αίτια· έτσι κατά τον Πολύβιο (36.17, 5-9) η βασικότερη αιτία της παρακμής βρίσκεται στην υπογεννητικότητα και την ολιγανθρωπία· ο ιστορικός κατηγορεί τους συγχρόνους του για εγωισμό και έλλειψη πατριωτισμού, αλλά αποκρύπτει τα κοινωνικά αίτια που είναι η υπερβολική συγκέντρωση του πλούτου. Το σύνολο σχεδόν των άλλων φιλολογικών πηγών αποδίδει τη δημογραφική κρίση και την εγκατάλειψη της γης στους πολέμους, τις καταστροφές και την επακολογηθείσα αστάθεια (Ριζάκης 1992-1993, 434-439). Οι μαρτυρίες αυτές των αρχαίων γραπτών πηγών δεν είναι ένας απλώς φιλολογικός τόπος, όπως αβασάνιστα διατείνονται μερικοί, αλλά μια πραγματικότητα που επιβεβαιώνεται και από το σύνολο των αρχαιολογικών ερευνών. Οι επιφανειακές αρχαιολογικές έρευνες, που διεξήχθησαν σε διάφορες περιοχές, αποκαλύπτουν ελάχιστα ίχνη ανθρωπίνης δραστηριότητας στο αγροτικό περιβάλλον, γεγονός που προδίδει την απουσία εντατικής εκμετάλλευσης της γης· αντίθετα, η εκμετάλλευση των πιο εύφορων περιοχών, που βρίσκονται συχνά κοντά στις ακτές, φαίνεται περισσότερο έντονη και προδίδει μια επιλεκτική πρακτική (Ριζάκης 1992-1993, 442-444· Rizakis 2001α, 77). Τα αίτια αυτής της εγκατάλειψης της γης αποδίδονται από τις αρχαίες πηγές στην ολιγανθρωπία. Η ερμηνεία αυτή φαίνεται, εν πρώτοις, πειστική, καθώς είναι γνωστόν πως στον αρχαίο κόσμο κάθε ιδέα ανάπτυξης της γεωργίας είναι δέσμια του διαθέσιμου αγροτικού δυναμικού, δηλαδή της πολυανθρωπίας· ο αρχαίος κόσμος αγνοεί τόσο την τεχνολογία όσο και τις μορφές εντατικής καπιταλιστικής εκμετάλλευσης· η ανάπτυξη της γεωργίας βρίσκεται σε απόλυτη συνάρτηση με το μεγάλο αριθμό εργατικών χειρών.

β. Ποιοτικά ή άλλα αίτια της κρίσης

Οι νεότεροι ιστορικοί δεν αμφισβητούν την αλήθεια αυτής της σχέσης για τον αρχαίο κόσμο· μερικοί υποστηρίζουν ωστόσο την ιδέα, σε αντίθεση με τις παραδοσιακές πηγές, πως η εγκατάλειψη της γης αυτή την περίοδο πρέπει να συνδεθεί με ποιοτικά αίτια, όπως η αλλαγή της δομής της γεωργικής εκμετάλλευσης – δημιουργία μεγάλων ιδιοκτησιών – και ενδεχομένως η υψηλή φορολογία. Κατ' άλλους η εγκατάλειψη της γης θα μπορούσε να εξηγηθεί και από την αλλαγή στις κλιματολογικές συνθήκες, φυσικές καταστροφές (σεισμοί, κατολισθήσεις ή διάβρωση εδαφών). Οι υποθέσεις αυτές, που είναι απόλυτα εφικτές, δεν στηρίζονται στις πηγές· το ειδικό τους βάρος είναι μικρό γιατί δύσκολα μπορούν να επαληθευθούν.

Ανάμεσα στις νέες προτάσεις ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εκείνη της S. Alcock (1989, 111-116· 1993, 62-63), η οποία θεωρεί ότι η μείωση του πληθυσμού είναι ένας φιλολογικός μύθος και ότι στην πραγματικότητα δεν υπάρχει δημογραφική κρίση, αλλά αντίθετα μετακίνηση πληθυσμών προς πιο εύφορες περιοχές ή στα αστικά κέντρα. Το σχήμα είναι ιδιαίτερα ελκυστικό, αλλά δυστυχώς πρόκειται για μια θεωρητική επινόηση. Η μετακίνηση πληθυσμών σε περιόδους ανωμαλίας και οικονομικής κρίσης προς τα αστικά κέντρα φαίνεται μάλλον παράλογη· μετακίνηση προς τις πιο εύφορες περιοχές είναι δυνατή, αλλά πρέπει να υποθέσει κανείς ότι οι περιοχές αυτές είχαν στο μεταξύ, τουλάχιστον εν μέρει, εγκαταλειφθεί. Αυτό που ενοχλεί περισσότερο είναι ότι καμιά από αυτές τις υποθετικές μετακινήσεις δεν μαρτυρείται στις πηγές. Οι τελευταίες αντίθετα μας πληροφορούν για την ύπαρξη δημογραφικών μετακινήσεων και αλλαγών προς το τέλος της ελληνοιστικής εποχής, όταν ο Αύγουστος μετά το Άκτιον προβαίνει στη διοικητική, οικονομική και δημογραφική αναδιοργάνωση της Ελλάδος (Ριζάκης 1992-1993, 439-442· 1996, 259-269). Η δυσκολία της S. Alcock είναι απόλυτα κατανοητή· η απόρριψη των άλλων πηγών και η υπερβολική στήριξη της στα δεδομένα της επιφανειακής κεραμικής οδηγεί σε ιστορικά αδιέξοδα· η αόριστη χρονολόγηση της επιφανειακής κεραμικής, π.χ. «ελληνοιστική», δεν συμβάλλει καθόλου σε παρόμοιες ιστορικές προσεγγίσεις· δημιουργεί μάλλον μεγαλύτερη σύγχυση· αυτό δεν μειώνει το κύρος της, αλλά η χρησιμοποίηση των δεδομένων της πρέπει να γίνεται με πολύ προσοχή και φυσικά η αντιπαραβολή με τις άλλες πηγές είναι, για τον ιστορικό, σχεδόν υποχρεωτική.

γ. Η ρωμαϊκή οικονομική εκμετάλλευση και η αδιαφορία για την τύχη των πόλεων

Είναι γεγονός πως η Ρώμη δεν έδειξε πραγματικό ενδιαφέρον μέχρι το Άκτιον για τον ελληνικό κόσμο· η απουσία οικονομικού ενδιαφέροντος οφείλεται στο συνδυασμό δύο παραγόντων: στο φτωχό αγροτικό δυναμικό της ελληνικής χερσονήσου, εξαιτίας του κλίματος, των φτωχών εδαφών και του αναγλύφου, και στη δυσκολία οικονομικής εκμετάλλευσης της περιοχής, όπως για παράδειγμα στην Αφρική, λόγω της πολιτιστικής της παράδοσης (Alcock 1997). Το μόνο ουσιαστικό ενδιαφέρον της Ρώμης αφορούσε την είσπραξη των τακτικών ή των έκτακτων εισφορών για τη χρηματοδότηση των εμφύλιων πολέμων που είχαν ως θέατρο την περιοχή. Ούτε οι ελεύθερες πόλεις ούτε τα ιερά αποτελούν εξαίρεση σε αυτή την πρακτική που μετά το μιθριδατικό πόλεμο λαμβάνει ανησυχητικές διαστάσεις. Έτσι ακόμα και τα κεφαλαιουχικά αποθέματα των πόλεων που είχαν επωφεληθεί, έως το μιθριδατικό πόλεμο, από τις ειρηνικές συνθήκες και βελτίωσαν την οικονομική τους κατάσταση, εξαντλήθηκαν γρήγορα από τη μόνιμη παρουσία, μετά το 88 π.Χ., των ρωμαϊκών στρατευμάτων.

Το παράδειγμα του Γυθείου στην Πελοπόννησο είναι χαρακτηριστικό. Γύρω στο 72/1 π.Χ. η πόλη δεν είναι σε θέση να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των ρωμαίων στρατηγών γιατί το δημόσιο ταμείο είναι κενό· δεν υπάρχουν πλούσιοι πολίτες, τα ταμεία των ιερών είναι και αυτά κενά· δεν μένει τίποτε άλλο από τον εξωτερικό δανεισμό· οι αδελφοί Cloatii, ρωμαίοι τραπεζίτες, προσφέρονται να βοηθήσουν την πόλη· οι όροι είναι σκληροί· το Γύθειο διαπραγματεύεται τους τόκους που είναι πολύ υψηλοί και θεωρεί μεγάλη επιτυχία που οι Cloatii συμβιβάζονται στο 12%. Γι' αυτό τους τιμά (IG V.1, 1145-1146. Πρβλ. Rizakis 2001α, 81, όπου και άλλα παρόμοια παραδείγματα).

δ. Η οικονομική εξουθένωση στο τέλος των εμφυλίων και τα πρώτα ευνοϊκά μέτρα πολιτικής και οικονομικής αναδιοργάνωσης του ελληνικού κόσμου από τον Αύγουστο

Η θλιβερή εικόνα του Γυθείου δεν είναι μοναδική· μετά το μιθριδατικό πόλεμο η οικονομική συρρίκνωση αγγίζει το σύνολο των πόλεων. Στο τέλος των εμφυλίων πολέμων η οικονομική καταστροφή είναι συνολική. Περιοχές ολόκληρες ερημώνονται και η επιβίωση σε άλλες καθίσταται προβληματική· η όψη που παρουσίαζαν οι πόλεις γύρω από τον Σαρωνικό το 46 π.Χ. προκαλούσε ανυπόφορη θλίψη ακόμα και στον πρώτο ρωμαίο διοικητή της επαρχίας της Αχαΐας, τον Servius Sulpicius (Κικέρων, *Ad Fam.* IV. 5, 4): «que oppida quodam tempore florentissima fuerant, nunc prostrata et diruta ante oculos jacent». Η Ρώμη αποκτά για πρώτη φορά επίγνωση αυτής της κατάστασης και των κινδύνων που εγκυμονεί με την ευκαιρία της προσπάθειας που αναλαμβάνει ο Αύγουστος για την αποκατάσταση της ειρήνης και της σταθερότητας. Η λήψη δραστηκών μέτρων είναι επιτακτική. Τα μέτρα αυτά αποβλέπουν στην ολοκληρωτική αναδιοργάνωση της πολιτικής και οικονομικής γεωγραφίας των πόλεων. Στη θέση των αναρίθμητων μικρών κέντρων που ευνόησε η Ρώμη από την εποχή του Φλαμίνιου (διαίρει και βασίλευε), μεθοδεύεται τώρα η κυριαρχία ορισμένων πολιτικών και οικονομικών κολοσσών. Η Νικόπολη, η Αθήνα, η Κόρινθος, η Πάτρα, η Μεσσήνη, η Σπάρτη και το Άργος δεν είναι απλώς τα νέα διοικητικά κέντρα, στο πλαίσιο της Επαρχίας της Αχαΐας, αλλά και οι μοχλοί της οικονομικής της ζωής και ανάπτυξης. Μερικές διαθέτουν, χάρη στην απορρόφηση των γειτονικών μικρών πόλεων, μεγάλες πηγές πλούτου πάνω στις οποίες θα στηριχθεί η μελλοντική τους ευημερία στο 2ο αιώνα. Το πεπρωμένο των μικρών πόλεων που εξαφανίζονται ή μετά βίας επιβιώνουν είναι θλιβερό· οι Στράβων, Δίων, Χρυσόστομος και Πανσανίας είναι ιδιαίτερος αποκαλυπτικός (Rizakis 1996· 1997). Ύστερα από μια περίοδο αντίστασης ή φρούδων ελπίδων, η ιδέα του συμβιβασμού κερδίζει έδαφος στον ελληνικό κόσμο που είναι πλέον έτοιμος να αποδεχθεί τη ρωμαϊκή κατοχή.

Απέφυγα συνειδητά να υπεισέλθω σε λεπτομέρειες που αφορούν στη νέα οργάνωση του διεθνούς και του περιφερειακού εμπορίου, η οποία, μετά το μιθριδατικό πόλεμο, για πολλούς λόγους δεν ευνόησε τον ελλαδικό κόσμο, καθώς οι νέοι εμπορικοί δρόμοι και το κέντρο βάρους μετατίθενται αλλού· αν μερικές πόλεις, όπως η Αθήνα, κατάφεραν να διατηρήσουν, μέχρι το μιθριδατικό πόλεμο, ορισμέ-

νες ανατολικές κυρίως αγορές, όπως φαίνεται από την κεραμική, το μέγεθος και η διάρκεια αυτών των συναλλαγών δεν μας είναι γνωστά. Το ίδιο ελάχιστα γνωστές είναι και οι ιταλικές εισαγωγές. Η πρόσφατη σχετικά μελέτη του J.-P. Morel (1986· 1997) έδειξε ότι η ιταλική κεραμική, με μαύρο γάνωμα, εισάγεται στη Δήλο το 2ο και τον 1ο αιώνα π.Χ. Εισηγμένη κεραμική ή εγχώριες απομιμήσεις του τύπου Campana απαντά κανείς σε περισσότερες περιοχές· το αυτό ισχύει και με την κεραμική του τύπου terra sigillata. Η παρουσία της τελευταίας είναι περισσότερο έντονη στις αποικίες, όπως την Κόρινθο, ήδη από τα τέλη της ελληνιστικής εποχής· η εισαγωγή της σε άλλες πόλεις, όπως η Αθήνα για παράδειγμα, χρονολογείται αργότερα· σε κάθε περίπτωση οι ανασκαφές στην Αγορά δείχνουν πως οι ιταλικές εισαγωγές, της ύστερης ελληνιστικής εποχής, δεν έχουν καμία επίδραση ούτε στο σχήμα ούτε στη διακόσμηση των αγγείων.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ρωμαϊκή κυριαρχία δεν εξασφάλισε ούτε την οικονομική σταθερότητα ούτε την υποσχεθείσα ασφάλεια στις ελληνικές πόλεις· μετά το 88 π.Χ., η αστάθεια που βασιλεύει στον αιγαιακό χώρο σε συνδυασμό με τις καταχρήσεις και την καταπίεση της ρωμαϊκής διοίκησης δεν αφήνουν κανένα περιθώριο για οικονομική ανόρθωση των πόλεων. Η εγκατάλειψη της υπαίθρου οδήγησε σε μείωση της αγροτικής παραγωγής και οι βιοτεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες περιορίστηκαν στον ελάχιστο βαθμό. Η κρίση αγγίζει το σύνολο σχεδόν του ελληνικού κόσμου και δεν εξαιρεί τις πόλεις, όπως η Δήλος, η Αθήνα, η Μεσσήνη και η Πάτρα που είχαν επωφεληθεί από τις ευνοϊκές συνθήκες που επικράτησαν στην πριν από το μιθριδατικό πόλεμο περίοδο. Η νίκη του Αυγούστου στο Άκτιον βρίσκει τις περισσότερες ελληνικές πόλεις κοντά στην οικονομική και κοινωνική κατάρρευση. Τα διοικητικά και οικονομικά μέτρα του Αυγούστου θα αποτρέψουν την πτώχευση και την καταστροφή της πόλης. Η ανασυγκρότηση που επιχειρείται είναι επιτυχής και σωτήρια για τον ελληνικό κόσμο, που θα γνωρίσει μάλιστα μια οικονομική και πολιτισμική αναγέννηση στο 2ο μεταχριστιανικό αιώνα. Όπως έλεγε ο Rostovtzeff (1953, 930), η περίοδος που εξετάσαμε είναι συνάμα πρόλογος και επίλογος· ένας επίλογος στην ελληνιστική πόλη, όπως αυτή δημιουργήθηκε από τον Αλέξανδρο και τους διαδόχους του, και ένας πρόλογος της πόλης της αυτοκρατορικής εποχής, η οποία θα πρωταγωνιστήσει στο νέο κόσμο που θα προκύψει από την ανασυγκρότηση του Αυγούστου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Alcock 1989	S.E. Alcock, Roman Imperialism in the Greek Landscape, <i>JRA</i> 2, 2 (1989), 87-135.
Alcock 1993	S.E. Alcock, <i>Graecia capta. The Landscape of Roman Greece</i> , Cambridge 1993.
Alcock 1994	S.E. Alcock, Breaking up the Hellenistic World: Survey and Society 1993, στο I. Morris (εκδ.), <i>Classical Greece. Ancient Histories and Modern Archaeologies</i> , Cambridge 1994, 171-190.
Alcock 1996	S.E. Alcock, Surveying the Periphery of the Hellenistic World, στο P. Bild - Tr. Engberg-Pedersen - L. Hannestad - J. Zahle - K. Randsborg (εκδ.), <i>Centre and Periphery in the Hellenistic World. Studies in Hellenistic Civilization IV</i> , Aarhus 1996, 162-175.
Alcock 1997α	S.E. Alcock, Greece: a Landscape of Resistance, στο D.J. Mattingly (εκδ.), <i>Dialogues in Roman Imperialism. Power, Discourse and Discrepant Experience in the Roman Empire</i> , <i>JRA</i> Suppl. Series 23, Portsmouth, Rhode Island, 1997, 103-115.
Alcock 1997β	S.E. Alcock, Changes in the Ground in Early Imperial Boeotia, στο J. Bintliff (εκδ.), <i>Recent Developments in the History and Archaeology of Central Greece</i> .

- Proceedings of the 6th International Boeotian Conference, BAR International Series 666, London 1997, 287-304.
- Andreau - Etienne 1984 J. Andreau - R. Etienne, Vingt ans de recherches sur l'archaïsme et la modernité des sociétés antiques, *REA* 86 (1984), 55-83.
- Andreau - Brinad - Descat 1994 J. Andreau - P. Brinad - R. Descat (εκδ.), *Economie antique. Les échanges dans l'Antiquité : le rôle de l'Etat, Entretiens d'archéologie et d'histoire*, Saint-Bertrand de Comminges 1994.
- Aneziri 2003 S. Aneziri, *Die Vereine der dionysischen Techniten im Context der hellenistischen Gesellschaft*, Stuttgart 2003.
- Austin - Vidal-Naquet 1972 M. Austin - P. Vidal-Naquet, *Economies et sociétés en Grèce ancienne*, Paris 1972.
- Baladié 1987 R. Baladié, Les grands domaines dans le Péloponnèse sous le Principat d'Auguste, στα *Πρακτικά του Η' Διεθνούς Συνεδρίου ελληνικής και λατινικής Επιγραφικής, Αθήνα 3-9 Οκτωβρίου 1982*, Αθήνα 1987, Β', 35-38.
- Bresson 1987 A. Bresson, Aristote et le commerce extérieur, *REA* 89 (1987), 217-238.
- Bresson 1998 A. Bresson, Prosodoi publics, prosodoi privés. Le paradoxe de l'économie civique, *Ktèma* 23 (1998), 243-262.
- Bresson 2000 A. Bresson, *La cité marchande*, Paris 2000.
- Briscoe 1967 J. Briscoe, Rome and the Class Struggle in the Greek States 200-146 B.C., *Past and Present* 36 (1967), 3-20, επανέκδ. στο M.I. Finley (εκδ.), *Studies in Ancient Society*, London 1974, 53-73.
- Brunt 1971 P.A. Brunt, *Italian Manpower (225 B.C.-A.D. 14)*, Oxford 1971.
- Day 1942 J. Day, *An Economic History of Athens under Roman Domination*, New York 1942.
- Descat 1994 R. Descat, La cité grecque et les échanges. Un retour à Hasebroek, στο *Les échanges dans l'Antiquité : le rôle de l'Etat. Entretiens d'archéologie et d'histoire*, Saint-Bertrand de Comminges 1994, 11-30.
- Descat 1995 R. Descat, L'économie antique et la cité grecque. Un modèle en question, *AESC* 50 (1995), 961-989.
- Engels 1980 D. Engels, *Roman Corinth. An Alternative Model for the Classical City*, Chicago 1980.
- Finlay 1985 M.I. Finlay, *The Ancient Economy*, London 1985.
- Garlan 1983 Y. Garlan, Greek amphorae and trade, στο P. Garnsey - K. Hopkins - C.R. Whittaker (εκδ.), *Trade in the Ancient Economy*, London 1983, 27-35.
- Garnsey 1988 P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis*, Cambridge 1988.
- Garnsey - Saller 1995 P. Garnsey - R. Saller, *Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Οικονομία, κοινωνία και πολιτισμός*, Ηράκλειο 1995 (μτφ. από το αγγλικό πρωτότυπο με τίτλο: *The Roman Empire. Economy, Society and Culture*, London 1987).
- Gauthier 1985 Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs*, *BCH Suppl.* 12, Paris 1985.
- Greene 1986 K. Greene, *The Archaeology of the Roman Economy*, London 1986.
- Habicht 1995 Chr. Habicht, *Athen. Die Geschichte der Stadt in hellenistischer Zeit*, München 1995.
- Harris 1980 W.V. Harris, Towards a Study of the Roman Slave Trade, στο J.H. D'Arms - E.C. Kopff (εκδ.), *The Seaborne Commerce of Ancient Rome*, Rome 1980.
- Harris 1993 W.V. Harris, Between Archaic and Modern: Some Current Problems in the History of the Roman Economy, στο W.V. Harris (εκδ.), *The Inscribed Economy. Production and Distribution in the Roman Empire in the Light of instrumentum domesticum. The Proceedings of a Conference held at the American Academy in Rome, on 10-11 January, 1992*, Ann Arbor 1993, 1-29.
- Hatzfeld 1919 J. Hatzfeld, *Les trafiquants italiens dans l'Orient hellénique*, Paris 1919.
- Helly 1997 B. Helly, Le diorthôma d'Auguste fixant la conversion des statères thessaliens en deniers : une situation de passage à la monnaie unique, *Topoi* 7 (1997), 63-91.

- Hoff 1989 M. Hoff, The Early History of the Roman Agora at Athens, στο S. Walker - A. Cameron (εκδ.), *The Greek Renaissance in the Roman Empire*, London 1989, 1-8.
- Hopkins 1980 K. Hopkins, Taxes and Trade in the Roman Empire (200 BC-AD 400), *JRS* 70 (1980), 101-125.
- Jameson - Runnels - Andel 1994 M.H. Jameson - C.N. Runnels - T.H. van Andel, *A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day*, Stanford 1994.
- Jones 1974 A.H.M. Jones, Roman Economy, στο P.A. Brunt (εκδ.), *Studies in Ancient Economy and Administrative History*, 1974.
- Kallet-Marx 1995 R. Kallet-Marx, *Hegemony to Empire. The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C.*, Berkeley-Los Angeles, Oxford 1995.
- Keaveney 1982 A. Keaveney, *Sulla: the Last Republican*, London 1982.
- Larsen 1938 J.A.O. Larsen, Roman Greece, στο T. Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome IV*, New York 1938 (φωτομ. ανατύπωση 1975).
- Le Roy 1978 Chr. Le Roy, Richesses et exploitation en Laconie au Ier siècle av. J.-C., *Ktèma* 3 (1978), 261-265.
- Lloyd 1991 J. Lloyd, Farming the Highlands: Samnium and Arkadia in the Hellenistic and Early Roman Imperial Periods, στο G. Barker - J. Lloyd, *Roman Landscapes. Archaeological Surveys in the Mediterranean Region*, Archaeological Monographs in the British School at Rome 2, Rome - London 1991, 180-193.
- Lo Cascio 1986 A. Lo Cascio, La struttura fiscale dell'Impero Romano, στο M.H. Crawford (εκδ.), *L'Impero romano et le strutture economiche e sociali delle provincie*, Como 1986.
- Migeotte 1984 L. Migeotte, *L'emprunt public dans les cités grecques*, Québec 1984.
- Migeotte 1985 L. Migeotte, Réparations de monuments publics à Messène au temps d'Auguste, *BCH* 109 (1985), 597-607.
- Migeotte 1988 L. Migeotte, Sur les rapports financiers entre le sanctuaire et la cité de Locres, στο D. Knoepfler (εκδ.), *Comptes et inventaires dans la cité grecque*, Neuchâtel - Genève 1988, 191-203.
- Migeotte 1997 L. Migeotte, La date de l'octonolos eisphora de Messène, *Topoi* 7 (1997), 51-61.
- Millar 1983-1984 F. Millar, The Mediterranean and the Roman Revolution. Politics, War and the Economy, *Past and Present* 102 (1983-1984), 1-24.
- Millar 1993 F. Millar, The Greek City on the Roman Period, στο H. Hansen (εκδ.), *The Ancient Greek City. Symposium on the Occasion of the 250th Anniversary of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, July, 1-4 1992*, Copenhagen 1993, 232-261.
- Morel 1986 J.-P. Morel, Céramique italienne à vernis noir trouvée à Délos, *BCH* 110/1 (1986), 461-493.
- Morel 1997 J.-P. Morel, Η ελληνιστική κοινή: κλασική παράδοση και τοπικές ιδιαιτερότητες, *Δ'ΕλλΚεQ*, 405-415.
- Osborne 1988 R. Osborne, Social and Economic Implications of the Leasing of Land and Property in Classical and Hellenistic Greece, *Chiron* 18 (1988), 279-323.
- Petropoulos - Rizakis 1994 M. Petropoulos - A. Rizakis, Settlement Patterns and Landscape in the Coastal Area of Patras. Preliminary Report, *JRA* 7 (1994), 183-207.
- Picard 1980 O. Picard, Aristote et la monnaie, *Ktèma* 5 (1980), 267-276.
- Pleket 1984α H.W. Pleket, Urban Elites and the Economy in the Greek Cities of the Roman Empire, *MBAH* 3.1 (1984), 3-36.
- Pleket 1984β H.W. Pleket, City Elites and Economic Activities, στα *Πρακτικά του Η' Διεθνούς Συνεδρίου ελληνικής και λατινικής Επιγραφικής, Αθήνα 3-9 Οκτωβρίου 1982*, Αθήνα 1984, Α', 14-143.
- Quass 1982 Fr. Quass, Zur politischen Tätigkeit der Munizipalen Aristokratie des griechischen Osten in der Kaiserzeit, *Historia* 31 (1982), 188-213.
- Rapsaet 1993 G. Rapsaet, Du tesson à l'histoire. Recherches récentes de céramologie antique, *Ant.Class.* 63 (1993), 315-324.

- Rizakis 1988 A.D. Rizakis, Η ρωμαϊκή πολιτική στην Πελοπόννησο στην περίοδο της Δημοκρατίας και η νέα ισορροπία δυνάμεων στο εσωτερικό της αχαιϊκής συμπολιτείας, *Actes du IIIe Congrès international des Etudes péloponnésiennes, Athènes 1987*, 1988, 17-36 (περίληψη στα γαλλικά).
- Ριζάκης 1992-1993 Α.Δ. Ριζάκης, Ρωμαϊκές επεμβάσεις στο αστικό και αγροτικό τοπίο της Πελοποννήσου κατά την ρωμαϊκή περίοδο, *Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος 9-16 Σεπτεμβρίου 1990*, Αθήνα 1992-1993, 433-448.
- Rizakis 1995 A.D. Rizakis, Grands domaines et petite propriété dans le Péloponnèse sous l'Empire, *Du latifundium au latifundo. Un héritage de Rome, une création médiévale ou moderne, Actes de la Table ronde internationale du CNRS, Bordeaux, 17-19 décembre 1992*, Paris 1995, 229-238.
- Rizakis 1996 A.D. Rizakis, Les colonies romaines des côtes occidentales grecques. Populations et territoires, *DHA 22.1* (1996), 255-324.
- Rizakis 1997 A.D. Rizakis, Roman Colonies in the Province of Achaia: Territories, Land and Population, στο S.E. Alcock (εκδ.), *The Early Roman Empire in the East*, Oxford 1997, 15-36.
- Rizakis 2001α A.D. Rizakis, La cité grecque entre la période hellénistique et l'Empire, στο R. Frei-Stolba - K. Gex (εκδ.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique. Colloque international organisé à Lausanne (20-21 novembre 1998) pour les 60 ans de P. Ducrey*, Bern 2001, 75-96.
- Rizakis 2001β A.D. Rizakis, Notes de conclusion, στο J.-Y. Marc - J.-P. Moretti (εκδ.), *Constructions publiques et programmes éditaires en Grèce du IIe s. av. J.-C. au Ier ap. J.-C.*, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, 14-17 mai 1995, *BCH Suppl.* 39, Paris 2001, 527-540.
- Roebuck 1945 C. Roebuck, A Note on Messenian Economy and Population, *CPh* 40 (1945), 149-165.
- Rostovtzeff 1953² M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford 1953.
- Rostovtzeff 1957² M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1957.
- Rougé 1965 J. Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain*, Paris 1965.
- Scheidel - von Reden 2002 W. Scheidel - S. von Reden (εκδ.), *The Ancient Economy*, Edinburgh 2002.
- Seager 1994 R. Seager, Sulla, στο J.A. Crook - A. Lintott - E. Rawson (εκδ.), *CAH2 IX: The Last Age of the Roman Republic, 146-31 BC*, Cambridge 1994, 202-234.
- Shear 1981 T.L. Jr. Shear, Athens: from City-State to Provincial Town, *Hesperia* 50 (1981), 356-377.
- Sherk 1969 R.K. Sherk (εκδ.), *Roman Documents from the Greek East*, Baltimore 1969.
- Shiple 1996 G. Shipley, World-Systems Analysis and the "Hellenistic" World, στο P. Bild - Tr. Engberg-Pedersen - L. Hannestad - J. Zahle - K. Randsborg (εκδ.), *Centre and Periphery in the Hellenistic World. Studies in Hellenistic Civilization IV*, Aarhus 1996, 271-284.
- Ste. Croix 1981 G.E.M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World. From the Archaic Age to the Arab Conquests*, London 1981.
- Thomason 1984 B.E. Thomason, *Laterculi praesidium*, Göteborg 1984.
- Touloumicos 1967 J. Touloumicos, *Der Einfluss Roms auf die Staatsform des griechischen Stadtstaates des Festlandes und der Inseln im ersten und zweiten Jhd. v. Chr.*, Göttingen 1967.
- Wilhelm 1914 Ad. Wilhelm, Urkunden aus Messene, *ÖJh* 17 (1914), 1-120.
- Williams II 1993 C.K. Williams II, Corinth as Commercial Center, στο T.E. Gregory, *The Corinthia in the Roman Period. Proceedings of the Symposium, The Ohio State University, 7-9 March 1991*, *JRA Supplementary Series* 8, Ann Arbor 1993, 31-46.

Will 1979

E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique (323-330 av. J.-C.)* I-II, Nancy 1979, 1982².

Woolf 1990

G. Woolf, World-Systems Analysis and the Roman Empire, *JRA* 3 (1990), 44-58.

A.Δ. ΠΙΖΑΚΗΣ

E.I.E. / ΚΕΡΑ

Βασ. Κωνσταντίνου 48

116 35 Αθήνα

